

Stockholms universitet
Konstvetenskapliga institutionen

RENOVERINGEN OCH OMBYGGNADEN AV KVARTERET
FYRTORNET 1 UNDER ÅREN 1992-1994

En studie av förhållningssätt och resultat

Caritha Lundberg
Bebyggelsehistoria med
byggnadsvård, 2002.
Uppsats, 5 p.
Handledare: Ewa Kron

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Inledning	
Bakgrund	3
Syfte och frågeställningar	3
Metod och källor	3
Disposition	3
Källkritik	4
Avgränsning	4
Forskningsläge samt litteratur av särskild betydelse	4
Definitioner av begrepp	5
Presentation	
Historik kring tillkomsten och beskrivning av kvarteret Fyrtornet 1	6
Renoveringen och ombyggnaden 1992-1994	8
Aktörernas syn på renoverings- och ombyggnadsarbetet	8
<i>Familjebostäder</i>	8
<i>Stadsmuseet</i>	9
<i>Stadsbyggnadsnämnden</i>	9
Presentation av renoveringens och ombyggnadens resultat	10
Analys och diskussion	11
Sammanfattning	15
Käll- och litteraturförteckning	16
Figurförteckning	
Fig. 1. Fasaden mot Åsögatan. Ritning hämtad ur Familjebostäders arkiv.	3
Fig. 2. Åsögatan västerut från Åsöberget, 1907. Foto: Stockholms stadsmuseum	7
Bilagor	
bilaga 1 Karta över närområdet.	17
bilaga 2 Bygghandling.	18
bilaga 3 Bygghandling.	19
bilaga 4 Fotografier över innergården 1978/2002.	20
bilaga 5 Fotografier från lägenhet Åsögatan 191, bv 1978/2002.	22

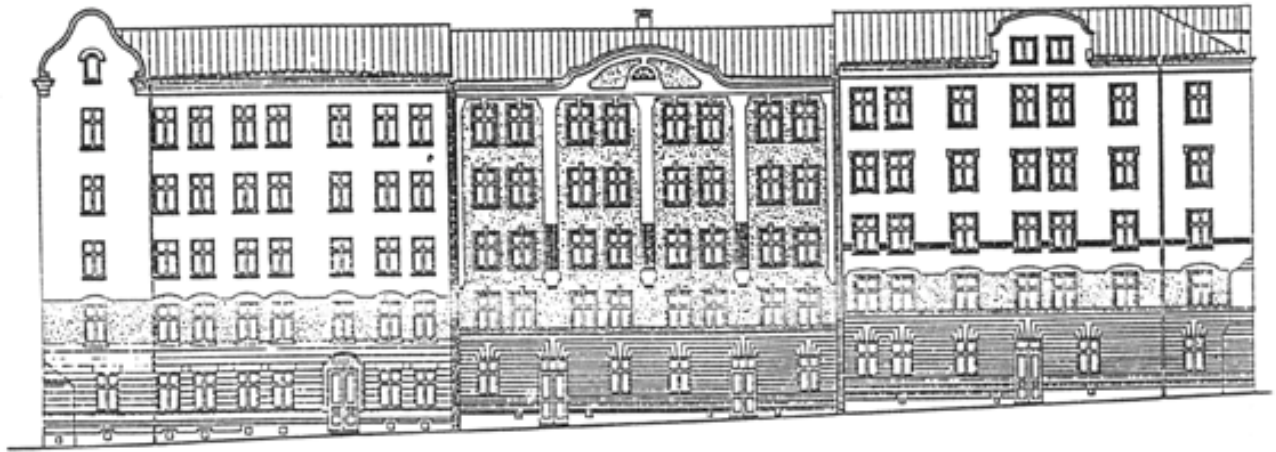

Fig. 1. Fasaden mot Åsögatan. Ritning hämtad ur Familjebostäders arkiv.

INLEDNING

Bakgrund

Jag bor själv i kvarteret Fyrtornet 1, som omfattar fem hus vid Sågargatan, Åsögatan och Erstagatan på Södermalm i Stockholm (bil.1.). Fastigheten byggdes mellan åren 1903-1911 och renoverades och byggdes om under åren 1992-1994. Vid denna renovering/ombyggnad ändrades främst fastighetens inre karaktär påtagligt, framförallt på grund av de lägenhetssammanslagningar som gjordes. Denna karaktärsändring är ämnet för mitt uppsatsarbete, där jag önskar få svar på hur och varför det blev så samt vilka följder jag anser att detta fick för fastighetens kulturhistoriska värden.

Syfte och frågeställningar

Min frågeställning är att ta reda på vad aktörerna Familjebostäder, Stadsmuseet och Stadsbyggnadsnämnden ansåg vara viktigt att bevara vid renoveringen/ombyggnaden. Uppsatsens huvudsakliga syfte är att diskutera vilka konsekvenser deras förhållningssätt fick för fastigheten som kulturarv.

Metod och källor

För att kunna svara på min frågeställning har jag valt att genom arkivstudier fastställa vilka värden som återopats av aktörerna i samband med renoveringen/ombyggnaden 1992-1994. För att uppnå mitt syfte kommer detta att ställas mot tankar kring bevarandeproblematik av äldre bebyggelse i allmänhet. Källmaterialet består av arkivhandlingar från Fastighetskontoret, Stadsbyggnadsnämnden, Familjebostäder och Stadsmuseet. Som redan nämnts har jag i analys- och diskussionsavsnittet använt mig av litteratur som rör problematik kring bevarande av byggnader i allmänhet. Jag har också använt mig av litteratur- och arkivmaterial för att sätta in fastigheten i dess samhällshistoriska sammanhang.

Disposition

Uppsatsen kommer att inledas med en presentation av kvarterets historia. Därefter kommer jag att redovisa de aktörer som var inblandade i renoveringsarbetet 1992-1994 samt presentera deras åsikter rörande denna. Därefter presenterar jag resultatet av renoverings- och ombyggnadsarbetet. Jag avslutar sedan med att analysera och diskutera vilka konsekvenser detta fick för fastigheten som kulturarv.

Källkritik

Jag har angett att uppsatsens huvudsakliga syfte är att diskutera konsekvenser av aktörernas förhållningssätt. Jag är naturligtvis medveten om att jag delvis diskuterar på ett subjektivt sätt, som styrs av mitt intresse för äldre bebyggelse och dess inneboende värden. Valet av litteratur stämmer ofta också överens med var jag själv står i denna fråga. Kanske bör man också ta hänsyn till att tankar och värderingar förändrats över tid. Jag diskuterar utifrån mitt nutida perspektiv, de tankegångar som styrde tillvägagångssättet för cirka 15 år sedan.

Avgränsning

Uppsatsen omfattar endast kvarteret Fyrtornet 1 och synen på bevarandet vid renoveringen/ombyggnaden 1992-1994, som framkommit genom arkivstudier. De aktörer som jag presenterar är Familjebostäder (som då ägde fastigheten), Stadsmuseet och Stadsbyggnadsnämnden. De två senare har valts p.g.a. att Stadsmuseet är Stadsbyggnadsnämndens expert i antikvariska frågor och att Stadsbyggnadsnämnden är den instans som beviljar bygglov.¹

Ytterligare en aktör var inblandad i arbetet och det var BMG (Byggmästargruppen AB), som genom totalentreprenad renoverade och byggde om fastigheten. Denna aktör har uteslutits på grund av att jag inte funnit att de själva åberopat något kring fastighetens kulturhistoriska värde, utan endast utfört sitt uppdrag att renovera/bygga om fastigheten. Jag vill dock inte, genom att i detta arbete utesluta dessa, påstå att BMG inte haft betydelse för hur renoveringsarbetet genomfördes. Som exempel kan nämnas att arkitekterna ingick i Byggmästargruppens totalentreprenad och deras arbete har naturligtvis påverkat resultatet.

Forskningsläge samt litteratur av särskild betydelse.

Någon tidigare forskning kring kvarteret Fyrtornet 1 har inte påträffats. Debatt kring ämnet ”bevarande” råder det däremot ingen brist på. Detta kan belysas från många olika perspektiv, beroende av värderingar. Min främsta inspirationskälla i detta arbete har dock varit Nordiska museets bok ”Kulturarv eller fasadarv, om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården”.² I denna beskrivs hur kulturmiljövården, där byggnadsvården ingår, under 1970-talet fick en självklar plats i samhällsplaneringen och hur intresset vidgades från monument till hela kulturmiljöer. De många och storskaliga exploateringarna av gammal bebyggelse i stadskärnorna ledde till att man inom kulturmiljövården främst kom att arbeta med att rädda den fysiska miljöns yttre kulturvärden, något som kan kallas ”fasadarvet”. Under 1980-talet förändrades synen på kulturmiljövård till att ses som en viktig del av den fysiska planeringen. Denna inriktning kan ha varit bidragande till en alltför ensidig fokusering på den yttre fysiska miljön och genom detta förhållningssätt har man tappat bort innehållet och funktionen i kulturmiljön. Det är av vikt att betona att kulturmiljö inte endast handlar om husen utan också om ”människorna mellan husen” och att det är nödvändigt med ett samspel mellan fysisk och icke fysisk kultur samt mellan gammalt och nytt.³ I boken slås det fast att, grunden för den kulturhistoriska dokumentationen och bevarandet är att genom denna levandegöra vår historia. Man ska dock vara medveten om att museerna och andra kulturmiljövårdare deltar i ett konstruerande

¹ Byggforskningsrådet m.fl., *Kulturhuvudstadshus. Om byggnadsvård*. Sid. 32-33.

² Palmqvist (red.), *Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*.

³ Palmqvist (red.), *Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*. Sid. 7 samt 12.

och formande av kulturarvet, genom att dessa väljer ut vad som ska representera vår tid. Problemen för de som arbetar med kulturmiljövård ligger delvis i den pedagogiska uppgiften att upplysa och argumentera för sina ställningstaganden, men även i något som kallas ”byggnadsvårdens fundamentalism”. Med detta menas fokuseringen på att ”återskapa eller frilägga ett autentiskt tillstånd”. De spår som tillkommit genom människors utnyttjande försvinner i och med denna strävan och byggnaden blir ett förvanskat dokument.⁴ Intresset är i dag till största del inriktat på byggnaders yttre former och fasader, orsaken till detta kan vara att kulturmiljövården till stor del blivit ett redskap för samhällsplaneringen.⁵ Detta leder till problem inom kulturmiljövården. Margareta Hallin, som när boken skrevs arbetade vid Älvsborgs länsmuseum, uttryckte problemen på detta vis:

*”Om vi inte på sikt kan få ett större djup i de arbeten som vi utför tror jag inte att vi kan använda begreppet kulturarv för vår verksamhet utan vi måste erkänna att det vi arbetar med är fasadarvet. För att behålla vår trovärdighet kan vi inte ge sken av att vi arbetar med något annat än vi gör”.*⁶

Diskussionen kring vad vi bevarar och varför är med andra ord alltid aktuell. I denna uppsats rör det ett utvalt objekt.

Definitioner av begrepp

I min genomgång av arkivmaterial har jag påträffat ett antal begrepp, som aktörerna har använt sig av och som kan behöva förtydligas. I uppsatsarbetet har jag utgått från att dessa begrepp används med den innebörd som jag här presenterar.

Bostadsfinansieringsystem: Reglerades vid denna tidpunkt av den då gällande Bostadsfinansieringsförordningen. Denna ställde bl.a. krav på förbättringar av husets tekniska/funktionella kvalitet eller boendemiljö samt förbättrad avfallshantering, höjd standard och handikappsanpassning.⁷

Lägsta godtagbara standard: Bostadspolitisk norm som hävdar en viss kvalitetsnivå. Fastställd i 2 b § Bostadssaneringslagen. Rör bl.a. hygien, uppvärmning, köksutrusning och förvaringsutrymmen.⁸

Ombyggnad: Åtgärder som förändrar en byggnads inre och/eller yttre utförande och/eller inreds för att användas till annat ändamål än tidigare.⁹

---

⁴ Palmqvist (red.), *Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*. Sid. 9, 12 samt 75.

⁵ Palmqvist (red.), *Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*. Sid. 14 samt 83.

⁶ Palmqvist (red.), *Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*. Sid. 28.

⁷ <http://www.notisum.se/rnp/SLS/LAG/19740946.HTM>

⁸ Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 11. Se även <http://www.notisum.se/rnp/SLS/LAG/19730531.HTM>

⁹ Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 10.

Renovera: Förnya en byggnad, ofta genom omfattande åtgärder.¹⁰

Sanering: Avhjälpan av hygieniska brister.¹¹ Begreppets innebörd har genomgått en förskjutning över tid (se *Analys och diskussion*).

PRESENTATION

Historik kring tillkomsten och beskrivning av kvarteret Fyrtornet 1

Arbetarfamiljernas bostadssituation var kring sekelskiftet 1900 ett uppmärksammat ämne. ”Anteckningar om arbetarnas bostadsförhållanden i Stockholm” utkom 1894. Den var skriven av Gustaf av Geijerstam, som fått Lorénska stiftelsens¹² uppdrag att kartlägga arbetarnas bostadssituation. Hans undersökning påvisade på en undermålig bostadsstandard och svåra boendeförhållanden. Stockholms stadsfullmäktige visade även intresse för detta problem, genom att göra en egen bostadsundersökning. Den utfördes av Karl Key-Åberg 1897 och uppvisade iakttagelser som överensstämde med af Geijerstam’s. Staden beslutade nu att ge medel för att bygga arbetarebostäder. Fram till år 1901 byggdes 125 lägenheter, fördelade på åtta hus. Byggandet stod inte i rimlig proportion till behovet. Diskussionen fortsatte, bl.a. i ”Social Tidskrift”, som 1901 publicerade statistikern Gustav Sundbärg’s artikel ”Ett rum och kök”. I denna presenterades då aktuella uppgifter om bostadsförhållandena i Stockholm. Sundbärgs statistik visade både på bostadsbrist, trångboddhet och dyra hyror. Denna information var av stor vikt i den debatt som följde. Tidningarna tog upp ämnet och krävde att samhället skulle agera för att skapa bättre bostadsförhållanden för de mindre bemedlade. De sociala strömningarna var kanske orsaken till att en socialdemokrat blev invald i stadsfullmäktige vid kommunalvalet 1903. Även de ”borgerliga vänsterpartierna” (frisinnade och liberaler) fick fler mandat än tidigare. Carl Lindhagen tillhörde en av de nyinvalda detta år. Han blev snart även borgmästare i Stockholm och kom att visa stort engagemang i arbetet att skapa bättre bostadsförhållanden till arbetarfamiljerna.¹³

Stockholms stad hade köpt tomten Fyrtornet 1 (som tidigare benämndes Beckbrännaren större nr. 2, 3, 4 och 5) redan år 1883 av sidenfabrikören K. A. Almgren. Denne hade i sin tur köpt tomten år 1855 av ”bolagsmännen” S.W. Ekström och A. Österman, som under namnet Ekström & c:o drivit ett såpbruk på platsen.¹⁴ Området kring Åsöberget var vid denna tid fattigt och tätbefolkat, med social problematik och därför ”illa sett”.¹⁵ Klyftan mellan de bättre situerade och de mindre bemedlade avspeglade sig både i boendeform och bostadsområde. Bostäder för arbetarna förlades i den dåvarande stadens utkanter.¹⁶

Marken var alltså i stadens ägo redan 1883, men började inte bebyggas med bostadshus förrän år 1903, då husen mot Erstagatan/Åsögatan kom till. Gården

¹⁰ Bygghovsbyråns rådet m.fl., *Kulturhuvudstadshus. Om byggnadsvård*. Sid. 89.

¹¹ Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 11.

¹² Lorénska stiftelsen hade till uppdrag ”att stödja den samhällsvetenskapliga forskningen i Sverige” (enligt Eriksson. *Den moderna stadens födelse*. Sid. 62.)

¹³ Eriksson. *Den moderna stadens födelse*. Sid. 62-64, 347 samt 350.

¹⁴ Köpebrev, Stockholms fastighetskontor.

¹⁵ *Fatburen 3000 år. Från en vik i skärgården till Bofills båge*. Sid. 52.

¹⁶ Råberg, Marianne m.fl., *Husen på Malmarna*. Sid. 150.

avgränsades sedan med ett plank mot resterande del av tomten mot Åsögatan/Sågargatan, som inte blev bebyggd förrän 1909-1911. Kvarterets gårdsutrymme är ovanligt stort, vilket kan ha sin förklaring i att man på 1907 års preliminära ritningar tycks ha haft planer på att anlägga en stor allmän badinrättning som gårdshus. Detta blev dock aldrig genomfört. Arkitekt till hela kvarteret Fyrtornet 1 var Gustaf Ameén (1864-1949).¹⁷ Ameén har även utformat bl.a. vattenreservoaren i

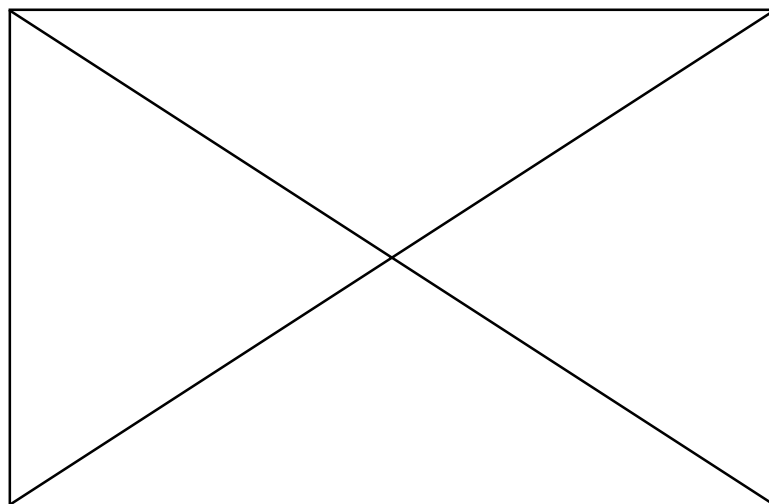

Fig. 2. Åsögatan västerut från Åsöberget, 1907. Foto: Stockholms stadsmuseum

Vanadislunden 1914 och Centralsaluhallen 1910, båda belägna i Stockholm.¹⁸

Kvarteret Fyrtornet 1 byggdes mellan åren 1903-1911 och bestod av fem hus innehållande 116 små lägenheter för arbetarfamiljer. De flesta innehöll 1 r.o.k., men det fanns även s.k. enkelrum och några få lägenheter om 2 r.o.k. Husen uppfördes i 4 respektive 5 våningar och varje hus var försett med två ingångar från gatusidan. Från Erstagatan och Sågargatan kunde gården också nås via körportar. Grunden i samtliga hus bestod av kalksten. Så även sockelvåningen för huset på Erstagatan samt hörnhuset Erstagatan/Åsögatan. Fasaden putsades och fick dekorationer i murytan med hjälp av omväxlande användning av slät och spritputs samt relief (linjer och markering kring fönster). Gavlarna på hörnhusen fick dekorativa avfasningar. Husen uppvisade variationer i dekoren, men framstod i det stora hela som en enhetlig komposition. Fönstren bestod av 2-lufts-fönster med tvärpost. Både fönstrens och portarnas överstycken var raka. Taket av plåt var sadelformat med inslag av gavelkrön i mjuka former. På gårdssidan var fasaden endast slätputsad. Svaga välvda former i fasaden markerade trapphusen. Stilmässigt skulle man kunna beteckna husens fasader som ”arbetarjugend”, d.v.s. en mycket förenklad form av den arkitekturstil som kallas l’Art Nouveau eller Jugend.¹⁹

Interiören var av, vad som idag skulle kallas, enkel standard. I byggnadsritningar från 1909 finns klosetter i lägenheterna samt vask i köket, vilket tyder på att man haft rinnande vatten inomhus. Värmekällorna utgjordes av kakelugnar, vedspisar och i enkelrummen av s.k. spiskakelugnar. Källaren innehöll små förråd för mat och ved. Trots klosetterna inomhus verkar det som att det på gården ändå funnits torrdass mot bl.a. gårdsmuren. Gårdsplanen verkar år 1914 fortfarande varit avdelad med det plank som sattes upp innan tomten mot Åsögatan/Sågargatan bebyggdes. Husen mot Erstagatan/Åsögatan hade egna torrdass och sopskjul på sin gård. Närmast

¹⁷ Byggnadsritningar, Stockholms fastighetskontor samt Råberg, Marianne m.fl., *Husen på Malmarna*. Sid. 180.

¹⁸ Råberg, Marianne m.fl., *Husen på Malmarna*. Sid. 180.

¹⁹ Björk, Kallstenius och Reppen. *Så byggdes husen 1880-1980*. Sid. 58.

husfasaden på gårdssidan lades en asfaltsbeläggning, som kantades med lagd sten.²⁰ Resterande del av gården verkar inte ha varit stenbelagd. Vid Stadsmuseets inventering 1978 var gården gräsbevuxen (bil. 4). Av den fasta inredningen som fanns bevarad 1978 (i vissa av lägenheterna) nämns enkeldörrar/fyllningsdörrar, smygpaneler till fönster och dörrar, sockellister, takrosetter, överljusfönster, brädgolv, kakelugnar samt diagonalrutat golv i keramiskt material och spröjsade mellandörrar i trapphus. Fotografier tagna vid detta tillfälle visar att det även fanns äldre fast skåpinredning i köken (bil. 5).²¹

Trots fastighetens enkla standard så utgjorde den en för sin tid förbättrad bostadsstandard för arbetarbefolkningen. Trots detta så kunde trångboddheten fortfarande vara svår. Vid Stadsmuseets inventering berättade Tore Gustavsson om sin barndom i fastigheten. Han flyttade som 5-åring in i huset på Åsögatan 191, när det färdigställdes 1911. Fadern var renhållningsarbetare. Deras lägenhet bestod av 2 r.o.k. och delades av 12 personer, varav 6 stycken bodde i köket.²² Rimligtvis så skulle man ha kunnat dela upp sig bättre på denna lägenhetsyta, kan det tyckas. Anledningen till att man inte gjorde det kan ha varit flera, men troligtvis ligger orsaken i det eftertraktade ”finrumsidealet”. Hos arbetarbefolkningen fanns ofta, trots små resurser, en önskan att efter borgerligt levnadsmönster kunna ha ett finrum.²³

Renoveringen och ombyggnaden 1992-1994.

Några större renoveringsarbeten hade tidigare inte skett i fastigheten, däremot en ombyggnad i källaren och på vinden. År 1956-58 inreddes panncentral för centralvärme och en pannskorsten uppfördes. Man ordnade även mangelrum på vinden.²⁴

När fastigheten stod inför den renovering/ombyggnad som utfördes i början av 1990-talet, så ansågs lägenheterna inte uppfylla kraven på ”lägsta godtagbara standard”. Någon ytterligare förklaring till varför Familjebostäder just vid denna tidpunkt valde att renovera fastigheten har jag inte funnit. Renoveringen/ombyggnationen innebar bl.a. lägenhetssammanslagningar, byte av yttertak, ny puts på fasad, nya fönster, byte av VVS och el, installation av hissar samt friliggande sophus på gården.²⁵

Aktörernas syn på renoverings- och ombyggnadsarbetet.

Familjebostäder

Familjebostäder betecknade renoverings-/ombyggnadsarbetet som ”totalsanering” (vid sidan av begreppen renovering och ombyggnad). Familjebostäder hävdade att man lagt ner stor vikt vid projekteringen för att ”behålla så mycket som möjligt av den äldre karaktären”.²⁶ Familjebostäder ansökte om byggnadslov till Stadsbyggnadsnämnden 16/9 1985.²⁷

²⁰ Byggnadsritningar, Stockholms fastighetskontor.

²¹ Stockholms stadsmuseum. *Inventering 1978. Kvarteret Fyrtornet 1*. Sid. 2 samt fotografier tagna vid inventeringen.

²² Stockholms stadsmuseum. *Inventering 1978. Kvarteret Fyrtornet 1*. Sid. 3.

²³ Frykman och Löfgren, *Den kultiverade människan*. Sid. 122-127.

²⁴ Stockholms stadsmuseum. *Inventering 1978. Kvarteret Fyrtornet 1*.

²⁵ Arkivhandlingar, Familjebostäder.

²⁶ Arkivhandlingar, Familjebostäder.

²⁷ Protokoll från sammanträde, Stockholms stadsbyggnadskontor, 12/6 1986.

Stadsmuseet

I oktober 1985, inför den förestående renoveringen/ombyggnationen av fastigheten, anförde Stadsmuseet till Stadsbyggnadsnämnden och Familjebostäder att: Fasaden var bevarad med sprit/slätputs, mitt/hörn frontoner, pilastermarkeringar och naturstenssocklar. I interiören fanns 7 stycken vita, cylindriska kakelugnar bevarade. Trapphusutformningen, dörrar och snickerier var till stora delar bevarade. Fastigheten bedömdes äga stort kulturhistoriskt värde. Stadsmuseet accepterade det då planerade ombyggnadsförslaget, förutsatt att takkupornas form kunde omarbetas till pulpettak. De markerade dock att borttagande av trapphus och de förändringar av gårdsfasaden som detta innebar skulle minska fastighetens kulturhistoriska värde. Stadsmuseet ansåg att det fanns möjligheter att få förhöjt låneunderlag (vid statlig belåning) för att täcka de antikvariska överkostnaderna vid en varsam upprustning. Stadsmuseet var beredda att tillstyrka en sådan ansökan under förutsättning att:

- Fasaden med detaljutformning renoverades enligt den ursprungliga utformningen.
Putsteknik och färgsättning skulle ske i samråd med stadsbyggnadskontorets färgkonsult.
- Eventuella nya fönster fick karm- och bågdimensioner, in- och utvändig profilering som var exakt lika den befintliga. De skulle dessutom vara av trä.
- Befintliga lägenhetsytterdörrar bevarades och ev. påsatta skivor avlägsnades. Paneler, ursprungliga fyllningsdörrar och portar skulle bibehållas. Armatur i trapphus skulle väljas i samråd med Stadsmuseet.
- Arbetena företogs med varsamhet, så att fastighetens kulturhistoriska värde inte minskade.²⁸

Stadsbyggnadsnämnden

Byggnadsnämnden biföll ansökan och beviljar byggnadslov. Särskilda uttalanden gjordes dock av ordf. Sture Palmgren (m), tjänstg. suppleanterna Esbjörn Eriksson (m), Gunnar Yllman (fp) med instämmanden av Jan Jerström (m).

Dessa ansåg att bostadsbristen i Stockholm, särskilt bland ungdomarna, började bli akut och att lägenhetssammanslagningar av den anledningen var onödiga. Man menade att man istället för att bygga särskilda ungdomsbostäder, borde slå vakt om de smålägenheter som fanns. Att rusta upp befintliga lägenheter istället för att producera motsvarande antal nya ansågs vara samhällsekonomiskt mer lönsamt. Man ansåg att det på längre sikt var angeläget att få till stånd en ändrad lägenhetssammansättning, för att motverka trångboddhet samt ge barnfamiljer möjlighet att bo kvar, men att det dåvarande bostadsfinansieringssystemet satte hinder i vägen för en sådan förändrad kursändring. Man konstaterade att Familjebostäders skäl för att göra en genomgripande ombyggnad, istället för en varsam upprustning, var rent ekonomiska och en följd av ett bostadsfinansieringssystem som stimulerade till genomgripande renoveringar.²⁹

---

²⁸ Arkivhandlingar, Stadsmuseet.

²⁹ Protokoll från sammanträde, Stockholms stadsbyggnadskontor, 12/6 1986.

Formellt fanns dock inga möjligheter att avstyrka Familjebostäders ansökan om byggnadslov.

Byggnadslovet innehöll vissa förutsättningar som skulle uppfyllas. Dessa var att omfärgningen av fasaden skulle ske i samarbete med Stadsbyggnadskontorets färgkonsult, att äldre inredning skulle bevaras i trapphus och lägenheter samt att nya fönster skulle utföras lika som de befintliga.

Presentation av renoveringens och ombyggnationens resultat.

Ombyggnaden innebar lägenhetssammanslagningar, och de 116 små och omoderna lägenheterna (främst 1 r.o.k.) omvandlades till 87 stycken moderna (1, 2 och 3 r.o.k.). I dessa 87 ingick även en lägenhet om 4 r.o.k., som inreddes på vinden i huskroppen vid Sägargatan. Denna ombyggnad innebar nya takkupor mot gatusidan, dessa fick pulpetformade tak. Vinden inreddes även i andra husdelar, men då utan påverkan på taken. Fasaderna renoverades och den nya putsen samt dekorationerna liknade den ursprungliga.

Lägenhetssammanslagningarna, tillsammans med ombyggnationerna för hiss- och badrumsinstallationer innebar att 3 trapphus stängdes för allmän kommunikation. På gårdssidan markerades de fönster som satts igen för hissinstallation med blindfönster. De borttagna trapphusen innebar att vissa befintliga balkonger med trapphusfönster försvann. De ersattes med nya fyrdelade fönster som motsvarade de övriga i fastigheten.

Familjebostäder ansökte om hissdispens för 3 av trapphusen. Man motiverade sin ansökan med att det rådde platsbrist och för att det var nödvändigt för att kunna behålla de ursprungliga lägenhetsplanerna, något som Stadsmuseet hade en önskan om. Handikappsanpassningen var ändå svår att uppfylla, eftersom det fanns en nivåskillnad från gatuplanet till hissen, ansåg Familjebostäder. Förutom tekniska nackdelar, fanns det även ekonomiska då produktionskostnaden för varje hiss beräknades kosta cirka 1 miljon kronor. Byggnadsnämnden bedömde detta inte vara tillräckliga skäl, men undantag gjordes ändå för 2 av trapphusen på Åsögatan.

När det gäller interiören, så förändrades inte de ursprungliga rumsstorlekarna mot gatusidorna. Rumsutformningarna i övrigt påverkades dock i flera fall av lägenhetssammanslagningarna (bil. 2 & 3). Där man fått dispens från hisskravet behölls den ursprungliga lägenhetsutformningen. I vissa fall har ett äldre skåp i köket (tidigare skaffereri) bevarats som städskåp i detta hus. Kakelugnarna bevarades, men plomberades. På golven lades linoleummattor eller parkett, väggarna målades eller tapetserades. Befintliga lister, dörr- och fönsterfoder, takrosetter samt fyllningsdörrar bevarades i möjligaste mån. Övriga lister och dörrar fick ”standardutförande” (släta dörrar och släta, låga lister). Helt ny köksinredning sattes in, likaså nya garderober. Dagerljusfönstren sattes i de flesta fall igen. Nya VVS-dragningar innebar att takhöjden sänktes i vissa utrymmen. WC-utrymmen utrustades med bad eller dusch. De ursprungliga fönstren ersattes med nya fyrdelade fönster. Måtten ser ut att följa de äldres, den övriga utformningen är jag dock tveksam till om den överensstämmer med den ursprungliga. Trapphusinredningen bevarades i möjligaste mån, men påverkades av hissinstallationerna. Portar bevarades, men lägenheternas ytterdörrar byttes ut mot säkerhetsdörrar. Källarutrymmena byggdes om till förmån för bl.a. nya förråd och tvättstugor.

Gårdsmiljön förändrades. Det befintliga planket mot andra gårdar revs, likaså togs ett gammalt cykelställ bort. Det gamla planket ersattes av ett svartmålat järnstaket. Gården fick ett nytt sophus med sopsug och två nya cykelställ, placerade på vardera sidan om sophuset. Den terrasserade gården med sin stenmur bevarades, men en av trapporna ersattes av en ramp ner mot fastigheten på Sågargatan. Tidigare var gårdsytan gräsbevuxen med grusgångar. Omdaningen av gården innebar att den övre terrassen asfaltbelades helt och den nedre terrassen utformades med plattor och gräs. Nya växter planterades, nya lekredskap tillkom samt både fasta och mobila utemöbler (bil. 4). Familjebostäder hade tidigt planer på att inreda en barnstuga i fastigheten, men detta realiserades aldrig.³⁰

ANALYS OCH DISKUSSION

Vid renoveringen/ombyggnationen ansågs det att fastigheten inte uppfyllde kraven på lägsta godtagbara standard. Till godtagbar standard kan man räkna det som hör bekvämlighet till, installationer av bad/dusch och den moderna köksinredningen med bl.a. kyl/frys. Även ”behovet” av större lägenheter är förknippat med modern standard.³¹ Bostadsfinansieringssystemet ställde krav på både standard och framkomlighet (för handikappade och andra, t.ex. renhållningsarbetare) och detta tillgodosågs bl.a. genom hissinstallationer och asfaltering/uppbyggande av ramp på gården.

Eftersom husets underhåll var eftersatt och inga större renoveringar hade skett under nästan 90 år, så har jag också förståelse för att man var tvungen att göra en genomgripande renovering. Fastighetens kulturhistoriska värde kan, just genom att det inte hade gjorts mycket under dessa 90 år, av den anledningen betecknas som stort vid tidpunkten innan renoveringsarbetet startade.

Familjebostäders syn på renoveringen som ”sanering”, antyder en negativ betoning på deras syn på fastighetens dåvarande tillstånd. Därför är det intressant att också titta närmare på detta begrepp, som från början har en hygienisk innebörd; att göra sund eller rengöra. Sedan 1920-talet har ordet använts med syftning på större ombyggnationer av nedgången bebyggelse. Förskjutningen av betydelsen har gått vidare, till att numera ofta beteckna rivning och nybyggnad (totalsanering). Betydelseförskjutningen är förrädisk, menar vissa, genom att den lätt kan uppfattas så att endast radikala metoder som dessa kan råda bot på bristerna i den gamla bebyggelsen.³²

Jag saknar en ansats, från Familjebostäders sida, att verkligen undersöka kvalitén och tillståndet för fastigheten. Det är omöjligt att i efterhand kunna avgöra vad som varit ”onödigt” vid renoveringen. Jag tror, eftersom jag inte hittat några dokument som styrker att man undersökt fastighetens kvalitéer, att mycket varit ”standardåtgärder” som t.ex. bytet av fönster. Familjebostäder verkar ha värderat fastigheten som

---

³⁰ Arkivhandlingar från Familjebostäder, Stadsmuseet och Stadsbyggnadskontoret (gäller hela kapitlet).

³¹ Arkitekturmuseet. *Funktionalismens genombrott och kris. Svenskt bostadsbyggande 1930-80*. Sid. 69.

³² Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 32-34.

otidsenlig och osund och handlat därefter. Detta kan ha skett med välmenande tankar och ambitioner. Alla människor strukturerar sin tillvaro genom att tolka den och detta avgör vår värdering av saker och ting. Den generation som t.ex. minns fattigdom och dåliga sanitära förhållanden, har kanske svårigheter att frigöra sig från de negativa värderingarna av den äldre bebyggelsen.³³ Det är inte omöjligt att Familjebostäders ”ordningsideal” baserade sig på sådana värderingar

Samtidigt som Familjebostäder, i god samhällsanda och med välmenande tanke, ägnat sig åt att förbättra miljön för människor i stort, så har detta inneburit att man försämrat villkoren för andra, mindre grupper. Med detta menar jag att de som bor i en gammal fastighet ofta upplever att husen har andra kvalitéer, som ersätter den lägre standarden. Det kan t.ex. vara en fungerande social miljö, låg hyra eller att man uppskattar spåren av tidens gång i boendemiljön.³⁴

Fastighetens renovering, standardökning och ombyggnad påverkade hyresgästbeståndet. Vid tiden för min egen inflyttning 1992 var det få av de äldre hyresgästerna som fanns kvar i fastigheten. Vad jag förstår så var det flera som inte ansåg sig kunna bo kvar eftersom hyrorna höjdes kraftigt efter renoveringen. I och med detta försvann också en länk i fastighetens kulturhistoria, om man nu ska räkna in ”människan mellan husen” i detta begrepp. Kritik kan också riktas mot Familjebostäder för att man inte underhållit fastigheten kontinuerligt. Om så skett hade det varit lättare att bevara det kulturhistoriska värdet. Ett sådant handlande sammanfaller också med ekonomiska, sociala och miljömässiga fördelar.³⁵

Det kan diskuteras om dessa lägenhetssammanslagningar var en nödvändighet. Kanske var det så som vissa i byggnadsnämnden antydde, att orsakerna till detta var ekonomiska, liksom den hårdhänta renoveringen. Jag har inte hunnit sätta mig in i de ekonomiska förutsättningarna som kan ha styrt detta beslut från Familjebostäders sida.

Som sagt, så ställer det moderna samhället vissa krav på äldre fastigheter. Det kan gälla ljudisolering, ventilation och sophantering. Nya dragningar för bl.a. VVS påverkade i detta fall den inre miljön, genom att t.ex. takhöjden sänktes i vissa utrymmen. Nya standardkrav på t.ex. ljudisolering påverkade också de utrymmeskrävande installationerna.³⁶ Troligtvis hade den inre miljön påverkats mindre av dessa installationer, om lägenhetssammanslagningarna inte gjorts. Då hade det också varit möjligt att i större utsträckning bevara bl.a. trägolven. Jag har inte funnit några uppgifter som talar för att Familjebostäder själva åberopat fastighetens kulturhistoriska värden. Ett undantag utgörs av ansökan om hissdispensen, där man framhåller Stadsmuseets åsikter om lägenheternas ursprungliga planer. Detta ”samförstånd” innebar också, som tidigare redovisats, en ekonomisk vinning för Familjebostäder. Över huvudtaget verkar det som ekonomi till stora delar styrt Familjebostäders handlande.

---

³³ Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 32-34.

³⁴ Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 38.

³⁵ Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 51.

³⁶ Bygghovsmyndigheten m.fl., *Kulturhuvudstadshus. Om byggnadsvård*. Sid. 62.

Vilka kulturhistoriska värden ansågs då vara av vikt att bevara? Så som jag tolkar det ansåg man från Stadsmuseets håll att fasaden med sin utformning och färgsättning var av stor betydelse, likaså fönstrens utseende. Även interiörens ursprungliga snickerier och kakelugnarnas bevarande betonades.³⁷ Stadsmuseet hade också önskemål om att lägenhetsplanerna skulle bevaras i större utsträckning, och tillstyrkte därför Familjebostäders dispens från hisskravet i tre av trapphusen.³⁸ Jag har dock inte påträffat några dokument som styrker att Stadsmuseet skulle försökt motverka lägenhetssammanslagningarna i stort.

Vad innebär då begreppet ”kulturhistoriskt värde”? Man kan säga att detta är ett allmänt hållet och abstrakt värde som grundar sig på t.ex. en byggnads karaktär som representant för den tid då den skapats. Värdet kan hänga samman med att objektet antingen är unikt för sin tid eller också typiskt. Det kulturhistoriska värdet är inte givet en gång för alla, utan kan förändras över tid. Som exempel kan tas en byggnad som vid ett visst tillfälle är en bland många av en viss typ som med tiden får ett högt uniktvärde till följd av att de andra förstörts.³⁹

Det finns två huvudgrupper i motiveringen av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Den ena gruppen kan kallas ”dokumentvärden” och dit hör egenskaper som dokumenterar olika företeelser t.ex. byggnadshistoriskt, arkitekturhistoriskt, byggnadstekniskt eller samhällshistoriskt. Den andra gruppen utgörs av ”upplevelsevärden” och dit hör kvalitéer som på olika sätt ger oss en upplevelse av bl.a. ålderdomlighet, kontinuitet och identitet.⁴⁰

Naturligtvis är begreppet ”av kulturhistoriskt värde” alltför allmänt hållet, för att man genom detta skulle kunna argumentera för ett bevarande.⁴¹ Stadsmuseet preciserade sina krav för hur de önskade att renoveringen skulle genomföras. Detta måste ses som ett tydliggörande av vilka egenskaper som skulle skyddas för att inte skada det kulturhistoriska värdet. För mig ter det sig märkligt att inte yrka ett bevarande av arbetarnas smålägenheter, om man ansåg byggnaden vara representativ för sekelskiftets arbetarbostäder. Stadsmuseets brist på helhetstanke i utlåtandet inför renoveringsarbetet förvånar mig - tanken att fasad, interiör och gårdsmiljö samverkar. Även bristen på dokumentation är påtaglig. Inventeringen 1978 innehåller basinformation och några få fotografier, dock inte några detaljerade sådana. Detta gör t.ex. att jag inte kan bedöma om profileringen av de moderna fönstren verkligen överensstämmer med de äldres, eller nu i efterhand säga i vilken omfattning det fanns fasta snickerier (skåpsinredningar mm.) bevarade. Detta kan tyckas vara av mindre betydelse i dag, då renoveringen redan är genomförd. Samtidigt är det av vikt, eftersom dokumentation bör ha en inriktning på förändringsprocesser, på samma sätt som det bestående och välbevarade.⁴²

En sak som jag reflekterat över i min studie av arkivmaterial som rör ombyggnaden är hur kortfattad informationen är mellan de olika aktörerna. Som exempel kan

³⁷ Brev från Stadsmuseet till Familjebostäder 1989-09-29.

³⁸ Ansökan från Familjebostäder till Stadsbyggnadskontoret 1990-11-20.

³⁹ Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 12

⁴⁰ Byggforskningsrådet m.fl., *Kulturhuvudstadshus. Om byggnadsvård*. Sid. 12.

⁴¹ Byggforskningsrådet m.fl., *Kulturhuvudstadshus. Om byggnadsvård*. Sid. 9- 10.

⁴² Palmqvist (red.), *Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*. Sid. 25.

nämnas brevväxlingen mellan Stadsmuseet och Familjebostäder, där vissa kulturhistoriska värden konstateras och preciseras, men aldrig motiveras. Det har skapat en viss osäkerhet för mig vad som ansetts vara det kulturhistoriska värdet. Om kontakten mellan dessa aktörer inte varit tydligare än denna information, så anser jag att man inte kan kräva att Familjebostäder skulle vara helt införstådd i betydelsen av fastighetens kulturhistoriska värden. Sådana värden måste beskrivas på ett sätt som är förståeligt för alla. Fastigheters speciella egenskaper och skyddandet av dessa måste beskrivas och motiveras, eftersom vård av byggnader fodrar särskild kunskap.⁴³

Stadsmuseet är stadsbyggnadsnämndens expert i antikvariska frågor och vid åtgärder i bebyggelsen utgör Stadsmuseets kulturhistoriska klassificering ett viktigt hjälpmedel.⁴⁴ I byggnadsnämnden accepterades och fastslogs i detta fall de krav Stadsmuseet framfört angående kvarteret Fyrtornet 1, med visst motstånd. Detta motstånd rörde dock inte kulturhistoria, utan bostadsfinansieringssystem och samhällsekonomi.

Stadsmuseet borde ha kunnat påverka både Familjebostäder och Stadsbyggnadsnämnden. De värden som Stadsmuseet satte främst, fasadutformning, färgsättning, fönsterutformning samt bevarande av vissa snickerier och kakelugnar, har faktiskt följts av Familjebostäder. Utbytet av lägenheternas befintliga ytterdörrar mot säkerhetsdörrar är undantaget.⁴⁵

Med tanke på att Stadsmuseet verkar ha kunnat påverka både Familjebostäder och Stadsbyggnadsnämnden, så tycker jag att det är en brist att Stadsmuseet inte starkare framhöll och motiverade fastighetens övriga kulturhistoriska värden. Här är det av intresse att diskutera Stadsmuseets syn på kulturhistoria. Stadsmuseet har betonat vissa värden (t.ex. fasaden), viss inredning (de har inte diskuterat t.ex. fast skåpsinredning eller dagerljusfönster) och en viss tidpunkt (ursprunglig). Detta har påverkat renoveringens utformning. Som nämnts har de anförda värdena bevarats av Familjebostäder, det som kan anses vara övriga värden har undantagsvis bevarats. Att den ursprungliga karaktären framhållits har bidragit till att denna i viss grad finns kvar, men att allt däremellan har försvunnit. Fastigheten bär på spår från två perioder, nämligen 1903/1911 och 1992/1994. Därmed har ”upplevelsevärdet” gått förlorat (det som hör samman med t.ex. kontinuitet och identitet).

Naturligtvis är det svårt att göra bedömningar om vad som är värt att behålla. Min bedömning av fastigheten är att det fanns många fler kulturhistoriska värden, som skulle kunna ha åberopats av Stadsmuseet. Bedömningen av de kulturhistoriska värden som framfördes är, enligt mig, ett typiskt exempel på bevarandet av ett ”fasadarv” där vissa ”dokumentvärden” sattes framför ”upplevelsevärden”. Detta är bara att beklaga, likaså Familjebostäders syn på fastigheten, som till stor del verkar ha fokuserats på dess brister mer än på dess värden. Med värden avser jag i detta fall bl.a. sociala (möjlighet för människor att bo kvar i sin miljö) och ekonomiska

---

⁴³ Linn, *Husen vi äger. En resurs att vårda*. Sid. 78.

⁴⁴ Byggnadsnämndens m.fl., *Kulturhuvudstadshus. Om byggnadsvård*. Sid. 32-33.

⁴⁵ Se not 23 och till detta hörande kapitlet.

(samhällsekonomiskt bättre), som också i stora delar skulle ha kunnat påverka bevarandet av fastighetens kulturhistoriska värden på ett gynnsamt sätt.

SAMMANFATTNING

Genom detta uppsatsarbete har jag försökt hitta svar på hur aktörerna Stadsmuseet, Familjebostäder och Stadsbyggnadsnämnden förhöll sig till renoveringen och ombyggnationen av kvarteret Fyrtornet 1 i Stockholm. Jag ville ta reda på vad dessa ansåg vara viktigt att bevara och varför. Genom studier av arkivmaterial har jag tolkat deras förhållningssätt och funderat över vilka konsekvenser detta fick för fastigheten som kulturarv.

Familjebostäder har sett renoveringsarbetet som en totalsanering av en fastighet som inte uppfyllde kraven på lägsta godtagbara standard. Familjebostäder hade länge eftersatt värden av fastigheten, vilket kan vara ett skäl till att fastigheten fick genomgå en så kraftig renovering. Orsaken till lägenhetssammanslagningarna kan ha styrts av ekonomiska faktorer, beroende på ett bostadsfinansieringssystem som uppmuntrade sådana handlingar. Jag har inte funnit att Familjebostäder själva undersökt fastigheten tillstånd innan renoveringen, mycket kan därför ha varit standardåtgärder. Familjebostäders eftersatta underhåll och därefter kraftiga men troligen till stora delar nödvändiga renovering har bidragit till negativa konsekvenser för fastighetens kulturhistoriska värden. Ett annat förhållningssätt och handlande från deras sida hade troligen varit bättre ur samhällsekonomisk och social synvinkel.

Stadsmuseet ansåg att kvarteret Fyrtornet 1 var av stort kulturhistoriskt värde. Trots detta godkände man Familjebostäders ombyggnadsplaner, med vissa förbehåll. Det Stadsmuseet själva framhöll som värden som var av vikt att behålla vid renoveringen hörde samman med fasadens utformning, en viss tidpunkt (ursprunglig) och vissa snickerier (fönster, dörrar, portar). Stadsmuseet har kortfattat preciserat dessa värden till Familjebostäder, men inte motiverat varför dessa är av kulturhistorisk vikt att bevara. Trots detta har Familjebostäder till största del följt Stadsmuseets krav, detta på grund av att Stadsbyggnadsnämnden anammat Stadsmuseets krav vid sitt beviljande av bygglov för renoveringen. Stadsmuseets och Stadsbyggnadsnämndens förhållningssätt och handlande har inneburit konsekvenser för fastigheten som kulturhistoriskt intressant fastighet. I och med att Stadsmuseet preciserat de tidigare nämnda värdena och inga andra, så har fastigheten delvis tappat sin identitet. Med detta menar jag samverkan mellan fasaden, interiören och gårdsmiljön samt spåren av tidens gång. Fastigheten är efter renoveringen ett exempel på vad som kallas för ett fasadarv.

Stadsbyggnadsnämnden var, liksom Familjebostäder, själva också delaktiga i handlandet som ur samhällsekonomisk synvinkel kan betecknas som ett slöseri med resurser. Om de små och äldre bostäderna i kvarteret Fyrtornet 1 setts som en resurs att ta till vara på, så hade detta troligtvis även inneburit att fastighetens kulturhistoriska värden skyddats i en större utsträckning.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor:

Bostadssaneringslag <http://www.notisum.se/rnp/SLS/LAG/19730531.HTM>
Hämtad 2002-08-21

Bostadsfinansieringsförordning <http://www.notisum.se/rnp/SLS/LAG/19740946.HTM> Hämtad 2002-08-21

Familjebostäder. (BMGs byggdokumentation samt Familjebostäders arkivmaterial, märkt Fyrtornet 1, 1514”) Återfinns numera hos bostadsrättsföreningen Fyrtornet 1, Åsögatan 185 nb, 116 32 Stockholm.

Stockholms fastighetskontor, arkivet. (Originalritningar samt köpehandlingar)

Stockholms stadsbyggnadsnämnd, arkivet. (Ansökan och beslut om Byggnadslov)

Stockholms stadsmuseum, faktarummet. (Inventering av kvarteret Fyrtornet 1 1978 samt fotografier tagna vid samma tillfälle. Även korrespondens till Stockholms stadsbyggnadsnämnd och Familjebostäder)

Tryckta källor och litteratur:

Arkitekturmuseet. *Funktionalismens genombrott och kris. Svenskt bostadsbyggande 1930-80.* Stockholm 1980.

Björk, Cecilia, Kallstenius, Per och Reppen, Laila. *Så byggdes husen 1880-1980. Arkitektur, konstruktion och material i våra flerbostadshus under 100 år.* Stockholm 1992.

Byggforskningsrådet m.fl. *Kulturhuvudstadshus. Om byggnadsvård.* Stockholm 1998.

Eriksson, Eva. *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890-1920.* Värnamo 1994.

Fatburen 3000 år. Från en vik i skärgården till Bofills båge. Saltsjö-Boo.

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar. *Den kultiverade människan.* Kristianstad 1991.

Linn, Björn. *Husen vi äger. En resurs att vårda.* Uddevalla 1978.

Palmqvist, Lena (red.). *Kulturarv eller fasadarv. Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården.* Borås 1998.

Råberg, Marianne m.fl. *Husen på Malmarna.* Södertälje 1985.

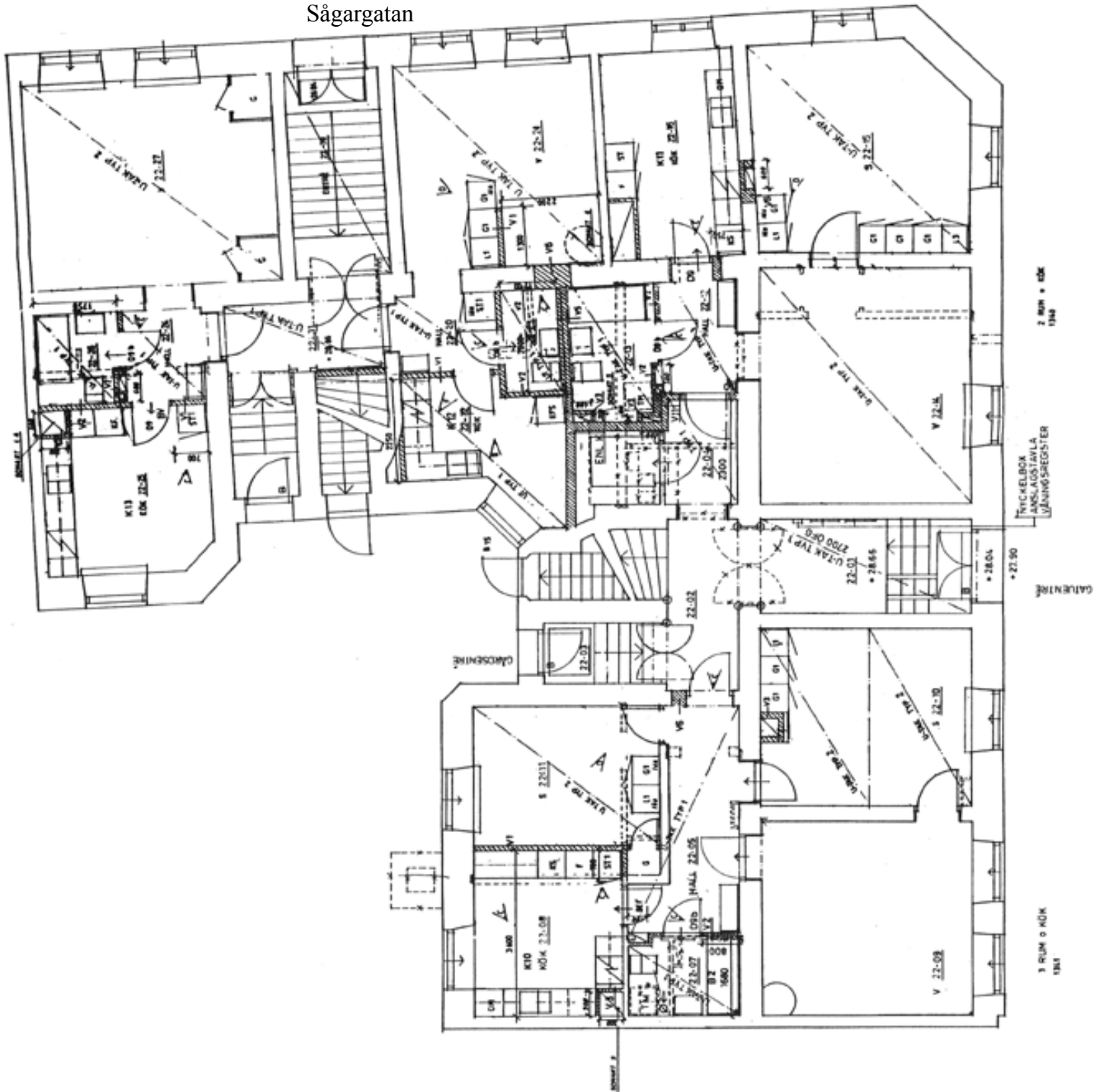
BILAGOR

Bilaga 1: Karta över närområdet. Ombearbetad karta ur Familjebostäders arkiv. Skrafferat område visar kvarteret Fyrtonet 1.

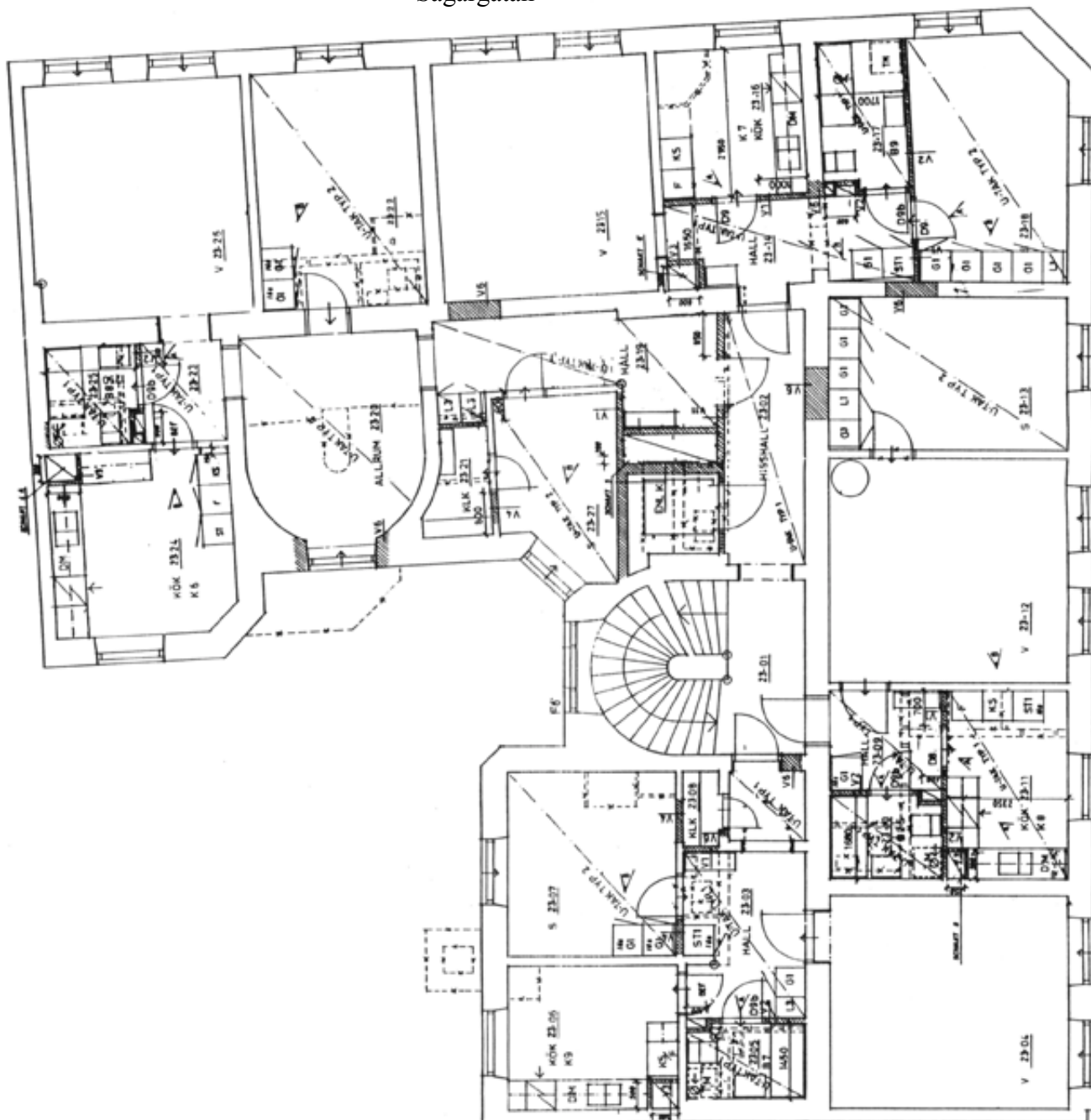
Bilaga 2: Bygghandling. Ombyggnadsritning ur Familjebostäders arkiv, för Åsögatan 191/Sågargatan 10, plan 2, gatuplan.

Sågargatan

Bilaga 3: Bygghandling. Ombyggnadsritning ur Familjebostäders arkiv, för Åsögatan 191/Sågargatan 10, plan 3.

Sågargatan

Bilaga 4: Fotografier över innergården 1978/2002.

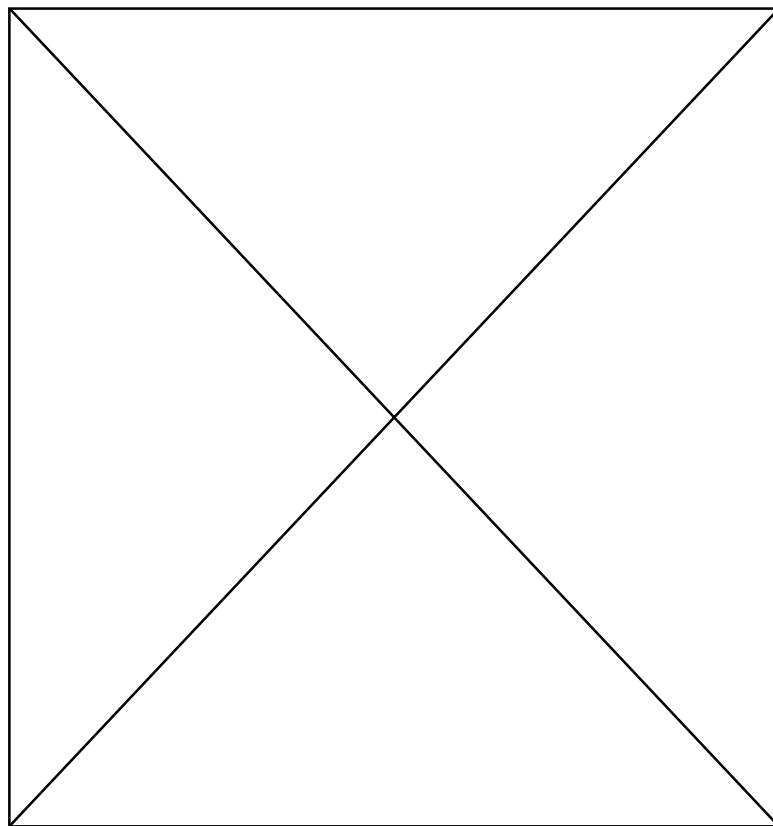

Foto: Stockholms Stadsmuseum, 1978

Foto: Göran Werthwein, 2002

Bilaga 4: Fotografier över innergården 1978/2002.

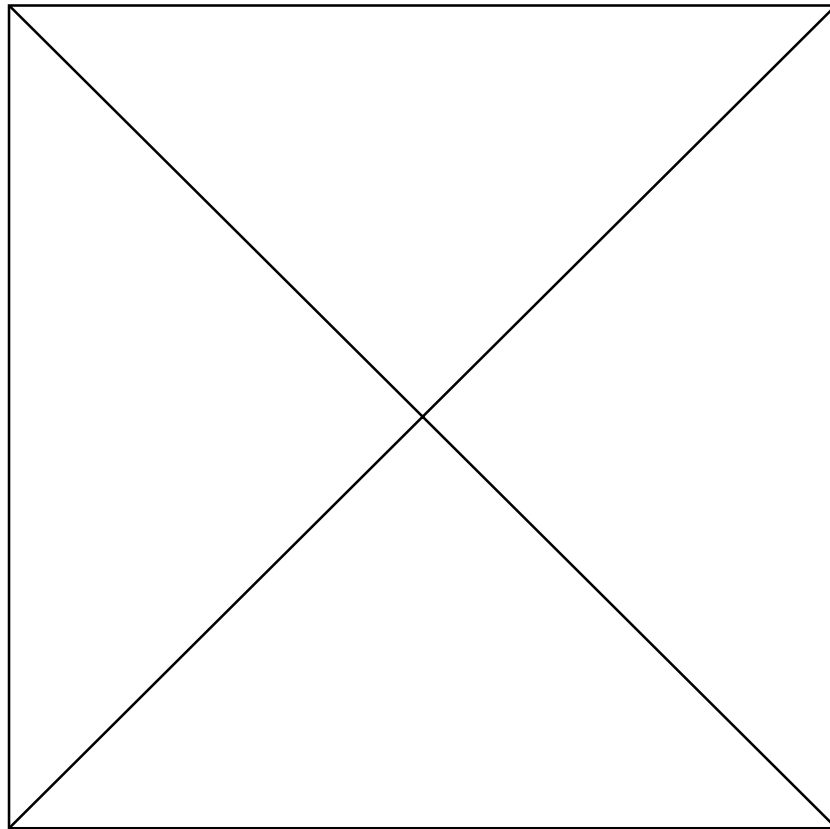
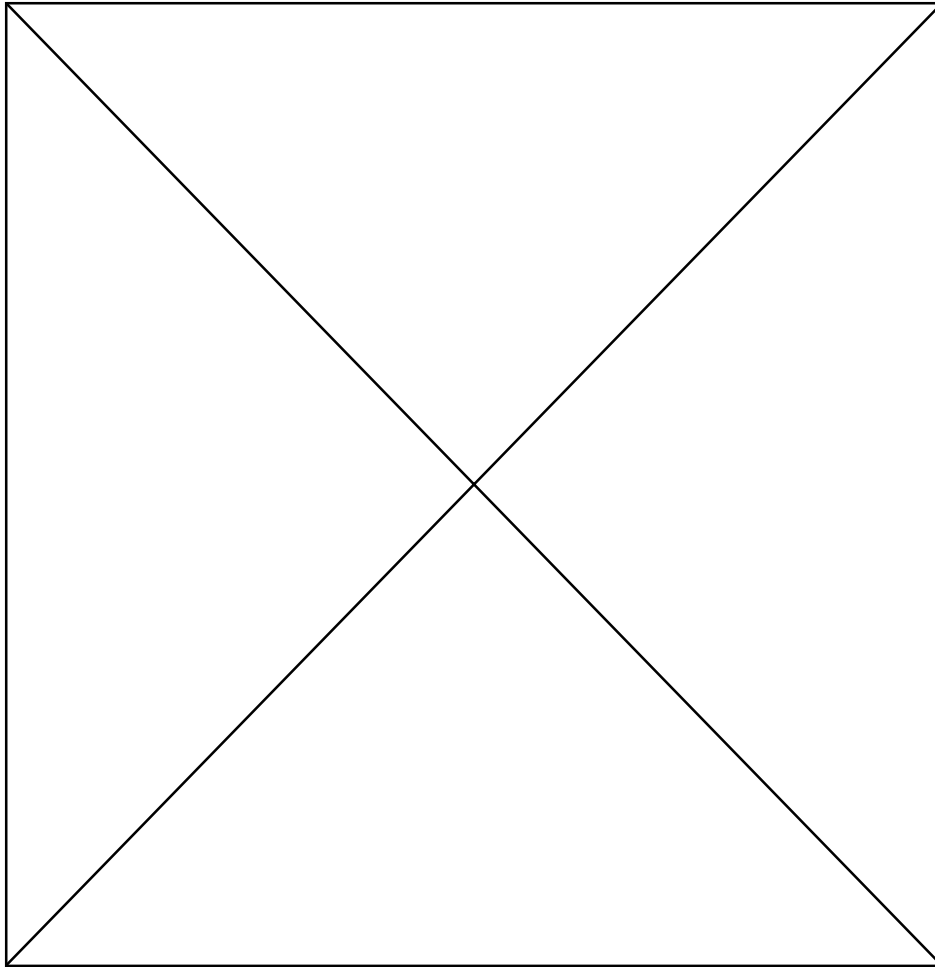

Foto: Stockholms Stadsmuseum, 1978

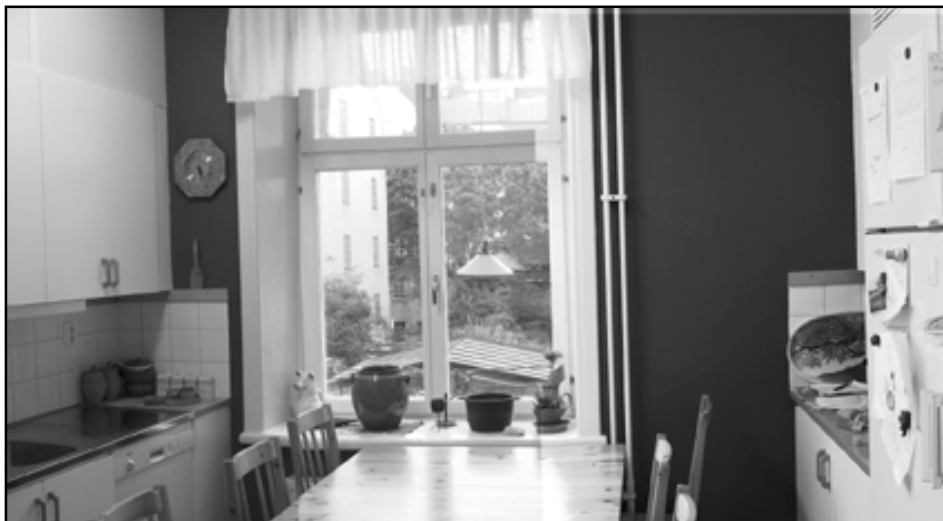

Foto: Göran Werthwein, 2002

Bilaga 5: Fotografier från lägenhet Åsögatan 191, bv 1978/2002.

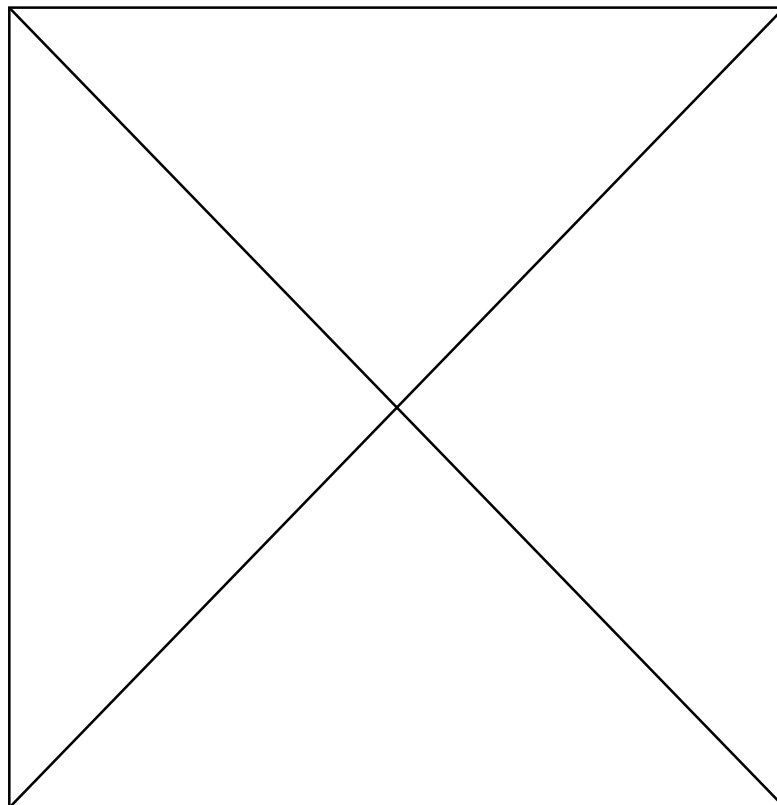

Köket. Foto: Stockholms Stadsmuseum, 1978

Köket. Foto: Göran Werthwein, 2002

Bilaga 5: Fotografier från lägenhet Åsögatan 191, bv 1978/2002.

Rum mot Åsögatan. Foto: Stockholms Stadsmuseum, 1978

Rum, mot Åsögatan. Foto: Göran Werthwein, 2002